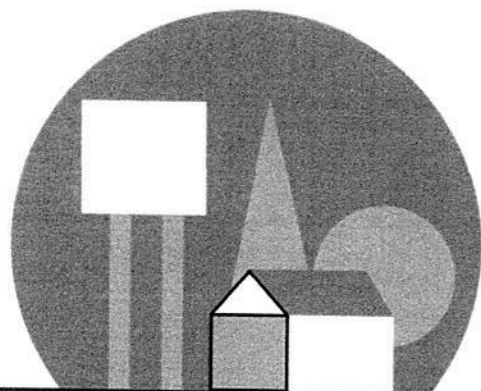

המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי
אוניברסיטת חיפה

הפרטה בקיבוץ או הפרטת הקיבוץ?

אברהם פווין ומיכל פלגי

אוקטובר 2011

חוברת 197

הפרטה בקיבוץ או הפרטת הקיבוץ?

מבוא

זה למעלה משני עשורים – מאז המשבר של שנות השמונים – נמצאת התנועה הקיבוצית וכל קיבוץ בתוכה, במאבק על דמות הקיבוץ. אמנם הויכוח מתנהל בהקשר למשבר: על מהותו, על שורשיו וסיבותיו, ובעיקר, על כיווני הפתרונות הרצויים. אך מתוך ההתמודדות עם השפעות המשבר, הויכוח מתרחב וחודר אל עקרונות הליבה הקיבוציים. שינויים אינם תופעה חדשה בקיבוץ. אפשר לומר שלמעשה השינויים החלו עם הקמתו. כל בעיה שהיה צריך לפתור, כל התמודדות, היו למעשה בסיס לשינוי במערכת. חלק מהשינויים – כמו המעבר ללינה משפחתית – התקבלו אחרי שנים של דיונים סוערים. שינויים אחרים נתקבלו תחת לחץ של חריגות, ולמעשה אישרו בדיעבד התנהגויות אשר עד להחלטה נחשבו לסטיות מן הנורמה המקובלת. חלק לא מבוטל מן ההחלטות ששינו את אפיו של הקיבוץ – בעיקר אלה הנוגעות למערכת הכלכלית-משקית – נתקבלו בתחושה שהנושא אינו נוגע למהות הקיבוץ. הגל הנוכחי של שינויים שונה מאלה שהיו בעבר, בעוצמתו, באופיו וביחס ציבור החברים אל מהותו. בעבר התמקדו הוויכוחים בהצעות קונקרטיות לשינוי הנדרש, ואילו בצל המשבר הכלכלי, מתמודדים חברי הקיבוץ עם הטענה הכללית שהקיבוץ במהותו חייב להשתנות כדי לשרוד. מתוך חילוקי הדעות מתגלות השקפות עולם נבדלות. אלה נגזרות משינויים שהתרחשו בעולם, בישראל (פריחה עולמית של האידיאולוגיה הניאו-ליברלית) וכמובן בקיבוץ עצמו. במאמר זה ברצוננו לנתח התפתחותה של ההפרטה בחברה הסובבת ולבחון כיצד היא מתבטאת בהתנהלות הקיבוץ ומה ההשלכות שלה על חבריו.

מאז ראשית שנות השבעים של המאה הקודמת הממשלות במדינות הקפיטליסטיות המפותחות באירופה ובאמריקה וכן בישראל נקטו צעדים שונים שנועדו לקצץ בדרכים שונות את תכניות הרווחה, לצמצמן ולשנות את אופיין. המשותף לשינויים אלה הוא הצדקתם על-פי הפרדיגמה הפוליטית הניאו-ליברלית שהפכה לשליטה במחשבה הכלכלית של קובעי המדיניות. התפיסה הניאו-ליברלית במהותה טוענת שהפעולה החופשית של כוחות השוק יכולה לגרום לצמיחה כלכלית של המדינה מחד ולספק את הצרכים הסוציאליים של אזרחיה מאידך. הדבר משתקף בתהליכים רחבי היקף של הפרטה שעוברת מדינת ישראל מסוף שנות השבעים של המאה שעברה. בין הגורמים לכך אפשר לציין שינויים פוליטיים-חברתיים כגון שינויים דמוגרפיים (כמו בכל ארצות המערב), המהפך הפוליטי ב-1977, המשבר הכלכלי של תחילת שנות השמונים והתכנית הכלכלית לייצוב המשק ב-1985. תהליכים אלה הושפעו מהתפתחויות בין-לאומיות שבאו בעקבות קריסת הגוש הקומוניסטי ותהליך

הגלובליזציה והפעילו לחצים על מדיניות ישראל בכיוון של הסתמכות הולכת וגוברת על מנגנון השוק, המתבטאת במגמות הפרטה. לשינויים המרכזיים בחברה הישראלית ובעולם, ובעיקר השינוי מאוריינטציה קולקטיביסטית לאוריינטציה אינדיבידואליסטית, הייתה השפעה מרובה על הקיבוץ. במחצית השנייה של שנות ה-80 – בעקבות פעולות הממשלה לעצירת האינפלציה הדוהרת – כמו מרבית המגזר היצרני, עברה התנועה הקיבוצית זעזועים כלכליים, חברתיים ומוראליים. הטלטלה גרמה לגל של שינויים שמגמתם העיקרית היא העברת האחריות מן הכלל אל הפרט (בדרגות שונות בקיבוצים השונים). תהליך זה, שנקרא בקיבוץ "הפרטה" ינותח בעבודה זאת שמטרתה העיקרית היא לבחון את השינויים המתרחשים בקיבוץ, בעשורים האחרונים, על רקע ההתפתחויות בישראל ובעולם (הן קריסת המשטרים הקומוניסטיים והן דומיננטיות האידיאולוגיה הניאו-ליברלית ומגמות ההפרטה במערב). נתחיל במשמעויות השונות של מושג ה"הפרטה" כפי שהן מופיעות בספרות המחקרית.

הפרטה

בהגדרתו המצומצמת (השכיחה) המושג "הפרטה" מתייחס להעברת נכסים מבעלות ציבורית לבעלות פרטית. למעשה אפשר לראות כל מדיניות המגדילה את חלקו של המגזר הפרטי בכלכלה כחלק מתהליך ההפרטה. למשל: דה-רגולציה (deregulation) המאפשרת כניסת פירמות פרטיות לתחומים שהיו שמורים רק למערכת הציבורית; ליברליזציה (liberalization), מצמצמת את מגבלות הפיקוח על השוק ומגבירה את התחרות; בניית מוסדות תומכי שוק ועוד (Ramamurti, 2000). במובן המורחב, "הפרטה" מהווה תזוזה (shift) מייצור ציבורי של מוצרים וביצוע שירותים אל ייצורם וביצועם על-ידי המגזר הפרטי. תנועה כזו כוללת: (1) הפסקת תוכניות ציבוריות והתנתקות הממשל מסוגים מסוימים של אחריות; (2) מכירת נכסים ציבוריים, ובכללם קרקע לאומית, תשתיות ציבוריות וחברות ציבוריות; (3) הפסקה או צמצום המימון הממשלתי של שירותים; (4) העברת פעילויות, שקודם נחשבו למונופול ציבורי, אל השוק הפרטי. צורות אלה של הפרטה שונות מאוד בתוצאותיהן – במידת צמצום ההוצאה והפיקוח הציבוריים, במידת התחרות שהן יוצרות ובהשפעתם על הצמיחה הכלכלית (Starr, 1987).

בין הגורמים להפרטה אפשר להבחין בשלושה משתנים עיקריים כדוחפים להפרטה: (1) שינוי אידיאולוגי לטובת הבעלות הפרטית והשוק, הנובע מהתפשטות העולמית של הגישה הניאו-ליברלית או מהחלפת המנהיגות הפוליטית; (2) משבר מאקרו-כלכלי קיצוני המצמצם באופן דרסטי את משאבי המדינה; (3) רמת הפיתוח של המוסדות שאמורים לתמוך בשוק (Ramamurti, 2000).

בהקשר זה חשוב להבחין בין ייצורם של שירותים לבין האחריות על אספקתם. שירות מסופק באופן ציבורי או חברתי כאשר: (א) ההחלטה מה יסופק (למי וכמה) זו החלטה פוליטית; (ב) כאשר הממשל מסדיר שהמשתמשים אינם מחויבים בתשלום; (ג) הממשל בוחר את היצרן שיספק אותם. הממשל יכול גם להשפיע על הספקת השירותים על ידי רגולציה, פיקוח, זיכיונות, סובסידיות וכד' (Kolderie, 1986). על-ידי הצלבת המימדים ניתן ליצור טיפולוגיה של הפרטות: (1) סוכנות בבעלות ממשלתית מועברת לגורם פרטי שממשיך למכור את השירות (מבחינת הצרכן, כביכול, אין שינוי, אך סביר שהמחיר יעלה או שטיב השירות ירד); (2) משאבים בבעלות המדינה נמכרים ישירות למשתמשים בהם (כגון דיור ציבורי); (3) המדינה מאפשרת לגורמים פרטיים לבצע שירות מסוים אך ממשיכה להיות אחראית על הספקת השירות ועל מימונו; (4) המדינה מחליפה את הספקתם הישירה של שירותים על-ידי מימונם באמצעות תשלומי העברה (Saunders and Harris, 1990). כפי שניתן לראות דפוסי ההפרטה ומימדיה שונים בין מדינה למדינה. חשוב לנו במיוחד לבחון את השוני בין מדינות המערב לבין מדינות המשטר הקומוניסטי מאחר והקיבוץ בצורת התנהלותו נמצא בתווך.

הבדלים בין משטרים

משמעות ההפרטה במערב: המושג "הפרטה", הינו בעל משמעות המשתנה בהתאם להקשר. בארצות המערב המתועשות, השוק החופשי מהווה מרכיב מרכזי של הפעילות הכלכלית ורק בתחומים מעטים (אך חשובים) הנכסים הם בבעלות ציבורית והשירותים מתבצעים על-ידי המערכת הממלטת. בארצות אלה הכלכלה התפתחה באופן עצמאי מן המנגנון הממשלתי – והמדינה מהווה בעיקר גורם מווסת ומגביל, מעין שומר על התנהגות נאותה. אך גם בין ארצות אלה ישנם הבדלים. בארצות הברית למדינה יש תפקיד מינימלי בתחום הכלכלי, ואילו בארצות אירופה המערבית, בעיקר ארצות סקנדינביה, יש למדינה מעורבות עמוקה בתחום הכלכלי-חברתי. בארצות אחרות (הארצות המתפתחות ובעיקר הארצות הקומוניסטיות), יש למדינה תפקיד מרכזי בכלכלה, כתוצאה מפיתוח התחום על-ידי המדינה, מהלאמה במהפכה או הלאמה כחלק מהתהליך השלטוני. בישראל, בתהליך של הקמת המדינה ובשנותיה הראשונות, מרבית פעולות הפיתוח בוצעו על-ידי גופים ציבוריים, בעיקר ההסתדרות, הסוכנות והממשלה, כאשר למעשה לא היה קיים הון פרטי. לכן מרבית הגופים הכלכליים הגדולים היו בבעלות ממשלתית או ציבורית אחרת (הסתדרות). גם החקלאות התפתחה באופן ציבורי, מרכישת האדמות והציוד ועד להתארגנות ביישובים בעלי רמות שונות של שותפות.

משמעות ההפרטה במשטרים הקומוניסטיים: המשטרים הקומוניסטיים מהווים תרבות (civilization) אחרת, בעלת ערכים, מוסדות וכללי התנהגות שונים מאלה של ארצות המערב

הקפיטליסטיות. ניתן לראות גם את הקיבוץ כאי קומוניסטי בעולם של כלכלת השוק. אחד המאפיינים של משטרים אלה הוא שהמערכת הכלכלית מבוססת על "חלוקה מחדש" (Redistribution) של התפוקות על-ידי המדינה, שהיא בעלת מונופול כמעט מלא על המשאבים. עקב השליטה של המדינה על מרבית המשאבים נוצרה חברה טוטאלית, בה הממשל שולט כמעט על כל דבר (Sun Liping, 2008). חוקרים המנתחים את המשטר הכלכלי והחברתי הקיים בארצות הקומוניסטיות מדגישים מספר היבטים: כלכלה של "חלוקה מחדש" (Redistributive Economy) השמה דגש על תפקיד המדינה בהבטחת רווחת התושבים; "כלכלה מתוכננת" (Planned Economy) המדגישה את האופי המתוכנן של הכלכלה לעומת התוצאות של משחק חופשי בין כוחות שוק; "כלכלה מנוהלת" (Commanded Economy) המדגישה את האופי הריכוזי של השליטה על הכלכלה לעומת התחרות בין פרטים עצמאיים. ארצות מזרח אירופה (הכינוי "ארצות מזרח אירופה", מתייחס להבדלים התרבותיים בין לבין ארצות מערב אירופה) נמצאות בתהליך מעבר (transition) ממשטרים קומוניסטים אל משטרים המסתמכים, ברמות שונות, על מערכת השוק. בארצות אלה משמעות ה"הפרטה" היא כפולה: מצד אחד הרשאה לקיים פעילות כלכלית עצמאית ולהקים מפעלים פרטיים, ומצד שני חלוקה של רכוש המדינה לבעלות פרטית. חלוקה זו לובשת צורות שונות.

שינויים מרחיקי לכת ובמיוחד מעבר ממשטר למשטר וטיב החברה שנוצרה היה כרוך במאבק בין קבוצות בעלות אינטרסים נבדלים. אליטת הכוח של השלטון הקומוניסטי הייתה מורכבת משלושה מקטעים: האליטה הביורוקרטית השלטת (nomenclature); המנהלים הטכנוקרטים והאינטליגנציה ההומניסטית (dissidents - המתנגדים). דפוס המאבק ושיתוף הפעולה בין שלושת המקטעים, בזמן ואחרי נפילת המערכת הקומוניסטית, קבעו את מסלול המעבר לשוק וסוג המשטר שנוצר (King and Sznajder, 2006). אם כי חלק מהאליטה הקומוניסטית ניצל את מעמדו כדי לייצב את עצמו כמעמד בעל רכוש, עיקר המאבק לא היה על בעלות על נכסים אלא על שליטה ברכוש הציבורי וההנאות ממנו. המנהלים ששלטו על התהליך הכלכלי התגברו על הביורוקרטיה "המחלקת" אך לרוב לא העבירו לעצמם את הבעלות על הנכסים (Szelenyi, 1995). כך, כתוצאה ממאבקים אלה ואחרים, נוצרו מודלים שונים של הפרטה.

מודלים של הפרטה במשטרים הקומוניסטים

התמוטטות המשטרים הקומוניסטים במזרח אירופה שארעה כמעט בו-זמנית עם השינויים במערכות הכלכליות שלהם יוצרים רושם של תהליך זהה, של מעבר מכלכלת "חלוקה מחדש" לכלכלת שוק, כאשר הארצות נבדלות ביניהן רק במהירות ובקצב השינוי. אך אין הדבר כך, אפשר להבחין ברבגוניות של מסלולים, כאשר בכל מדינה מתגבש משטר שונה.

שלושה מסלולים עיקריים מאפיינים את המעבר מכלכלה של "חלוקה מחדש" אל כלכלת שוק:

(1) המערכת המזרח-אירופאית, מאופיינת על-ידי השתלטות מנהלי מפעלים ובעלי תפקיד במפלגה הקומוניסטית על נכסי המדינה. במסלול זה השינוי בזכויות הבעלות הקדים להקמת מוסדות השוק;

(2) במרכז אירופה, האמונה בגישה הניאו ליברלית גרמה לשינוי מהיר במערכת הכלכלית ומוסדותיה, אך מכיוון שלא היה קיים בארצות אלה מספיק הון פרטי, הנכסים הציבוריים נמכרו למשקיעים מחוץ לארץ; (3) במסלול הסיני, השלטון השתמש בהפרטות ובמנגנון השוק בכלל, לקידום תוכניות הפיתוח שלו (Szelenyi, 2008). בשונה מארצות מזרח אירופה בהן תהליך ההסתמכות על מנגנון השוק נגזר מהחלטות השלטון המרכזי והיה מלווה בדמוקרטיזציה של המערכת ו/או הגברת חופש הפרט, בסין המפלגה הקומוניסטית ממשיכה להיות דומיננטית והשלטון המרכזי שומר על שליטתו על כלל המערכת החברתית. עם זאת, בוצעו רפורמות כלכליות מרחיקות לכת ונוצרו מערכות היברידיות (hybrid) של זכויות על הנכסים (Nee and Matthews, 1996). לעומת ההפרטה הגורפת שהונהגה ברוסיה, בסין הוכנסו יסודות תחרותיים במסגרות הביורוקרטיות ואוטונומיה מסוימת לרמות הנמוכות, תוך שמירה על יכולת השליטה של הממשל המרכזי (Miller and Tenev, 2007). נוצר משטר "מעורב" בו האליטות הכלכליות אינן פעילות בתחום הפוליטי אך משתפות פעולה עם המנגנון הביורוקראטי ונוצרים מסלולים שונים להבחנה מעמדית (Bian et al., 2005). למעשה, בסין המנגנון המפלגתי-ממשלתי משתמש במנגנון השוק להשגת מטרותיו המדיניות, תוך יצירת לחצים של תחרות בלי לשנות את המערכת הפוליטית.

ההשלכות החברתיות של ההפרטה

אפשר להבחין בשני מימדים חשובים של מהות ההפרטה: אחד מתייחס לטיבו של השינוי עצמו, והשני מתייחס לסוג האינטרסים המושפעים על-ידי השינוי. חלק מההפרטות כוללות שינוי בשליטה על הנכסים, כאשר הם נמכרים למפעילים פרטיים (אם כי הממשל עדיין יכול לשמור לעצמו זכות וויסות על פעולתם), ואילו הפרטות אחרות מעבירות את השליטה לצרכן. בתחום הרווחה אפשרויות שתי משמעויות שונות להפרטה: (1) העברת תפקידים מהמגזר הציבורי לשוק; (2) העברת תפקידים מהמגזר הציבורי למשפחה, לשכונה, לקהילה או למגזר הוולונטרי (אחריות קהילתית). בהעברת תפקידים של הממשלה לשוק יש משמעות נסתרת. לרוב היא כרוכה בצמצום תקציבים, כך שכאשר הפרטים אינם מסוגלים לקנות את השירותים בשוק, בפועל העול נופל על גופים שונים בקהילה: המשפחה, השכנים, גופי מתנדבים וגופי צדקה (Kosonen, 1987; Samson, 1994).

מעבר לויכוח על הביצועים של מפעלים וחברות לאחר הפרטתם, הביקורת המרכזית טוענת שההפרטה ביסודה אינה צודקת הן במהותה (conception) והן ביישומה. המבקרים טוענים שההפרטה מהווה וויתור על אוצרות לאומיים, פוגעת בעניים ובעובדים (באמצעות חברות כוח אדם) ומעלה את המחיר של מצרכי יסוד. כל זה לטובת משפחות עשירות, אליטה מקומית, פוליטיקאים מושחתים או משקיעים זרים. כלומר, אפילו אם ההפרטה תורמת להגברת היעילות והביצועים הכלכליים (ויש ויכוח על כך), יש לה השפעות שליליות על חלוקת העושר, על ההכנסות של מרבית האוכלוסייה ועל המערכת הפוליטית. מלבד ההיבט הכלכלי של העברת נכסים מבעלות ציבורית לבעלות פרטית, הפרטה כוללת גם העברת אספקת שירותים (כגון בריאות וחינוך) ואחריות ציבורית (לרווחה ולביטחון אישי) לאחריותם של הפרטים וכמובן העברת העלויות אליהם.

בכל אחד מן התחומים מגוון של תצורות. בתחום הכלכלי אפשר למנות מכירת נכסים, מתן זיכיונות וצמצום הפיקוח על מחירים. בתחום השירותים הציבוריים הממשלה מספקת, או מממנת שירותים שונים. ההפרטה כוללת העברה אל השוק את סיפוק השירות, מימונו, או כלל השירות. בתחום הרווחה מדובר בהפרטת הסיכון או צמצום ההגנות שהמדינה מספקת לפרטים כנגד "פגיעות חברתיות" (social vulnerability) (אבטלה, חוסר ביטחון בזרימת התקבולים הנגזרת ממצבי תעסוקה בלתי סדירים, אובדן עצמאות אישית בשל מחלות ומוגבלויות הקשורות בגיל המבוגר וכד').

במערב, מערכות הרווחה סיפקו הגנות ברמות שונות כנגד הפגיעות החברתית, אך מאז ראשית שנות השבעים של המאה העשרים, הממשלות במדינות הקפיטליסטיות המפותחות, באירופה, באמריקה וכן בישראל, נקטו צעדים שונים שנועדו לקצץ בתכניות הרווחה, לצמצמן ולשנות את אופיין. אמנם קיימים הבדלים בין המדינות השונות אך משותפת לכולן מידה רבה של הסרת אחריות המדינה על רווחת אזרחיה והעברת חלק מהשירותים, שהיא סיפקה, לגופים מסחריים. השינויים צמצמו את ההגנות עד כדי הפקרת אוכלוסיות רבות לעוני ולמחסור. על-פי מידת ההגנות המסופקות ניתן להגדיר רצף שבקצהו האחד נמצאות הארצות, אשר באמצעות מערכות הרווחה והביטחון הסוציאלי, מבטיחות ליחיד רמת חיים סבירה, ובקצה השני נמצאות הארצות המצמצמות את מעורבותה של המדינה, והיחיד תלוי במידה רבה בערך השוק של עבודתו כדי לספק את צרכיו. אך מידת המיסחור איננה התכונה היחידה שמאפיינת את משטרי הרווחה השונים. קיים ויכוח בין גישות שונות, המתייחסות אל ממדים אחרים של משטרי הרווחה: (1) גישה הקושרת את זכויות העובד למידת השקעתו בביטוח, לעומת הגישה התומכת בתוכנית ביטוח כוללת לכלל האוכלוסייה; (2) גישה הטוענת שמוסדות הרווחה צריכים לפעול רק כאשר מנגנוני האספקה הנורמליים (המשפחה והשוק) כושלים, לעומת גישה הרואה באספקת שירותים חברתיים תפקיד מרכזי של החברה המודרנית; (3) גישה המתמקדת ברמת ההטבות וטווח הצרכים המכוסים לעומת גישה

המתמקדת בדרך בה התועלות מסופקות (כגון תנאים לזכאות וכד') (Bonoli, 1997;) (Abrahamson, 1999). מכאן שלא מדובר בווריאציות של "יותר" או "פחות" בנושא או בתחום מסוים אלא במשטרים המאופיינים על-ידי הקבצה של תכונות או הסדרים מתחומים שונים (clusters).

אספינג-אנדרסן פיתח את הטיפולוגיה המקובלת ביותר של משטרי רווחה השוררים בעולם הקפיטליסטי המערבי. טיפולוגיה זו מבחינה בשלושה טיפוסים של הסדרים מוסדיים שמכוונים לפשר בין פיתוח כלכלי לבין הגנת האזרחים מפני הסיכונים הנובעים ממערכת השוק: (1) משטר רווחה "ליברלי" שקיים בעיקר בארצות האנגלו-סקסיות; (2) משטר רווחה "שמרני" שקיים בעיקר במערב אירופה; (3) משטר רווחה "סוציאל-דמוקרטי" שקיים בעיקר בארצות הסקנדינביות. השמות מצביעים על הקשר בין מאפייני המערכת הכלכלית-חברתית, הכוחות הפוליטיים הדומיננטיים והאידיאולוגיה התומכת לבין אופי משטר הרווחה שהם מעצבים (Esping-Andersen, 1990).

מדינות בעלות משטרי רווחה ליברליים נוקטות בדרך כלל מדיניות של הסחרה-מחדש (re-commodification), כלומר להחזיר לשוק הפרטי את תוכניות הרווחה שהמדינה הייתה אחראית ליצירתן וליישומן. נוסף לכך הן מתאפיינות בניסיונות לקצץ ולבטל ככל האפשר את תשלומי הביטחון הסוציאלי ובהנהגת אמצעי כפייה שונים לאלץ את האנשים לחזור למעגל העבודה. כתוצאה ממדיניות זו מתרחבים הפערים החברתיים והכלכליים הקיימים וחל גידול ניכר במימדי העוני (דורון, 2003).

משטרי הרווחה השמרניים מתאפיינים ברמה גבוהה של הוצאה ציבורית על רווחה המתמקדת בתוכניות של ביטחון סוציאלי. תוכניות אלה מושתתות ברובן על עקרונות של שימור הסטטוס הקודם של לקוחותיהם, והגמלאות שהן מספקות קשורות למעמדם, לשכרם, או להכנסתם הקודמת של מקבליהן. בחלקן הן מנוהלות על-ידי ארגוני העובדים ומעסיקיהם. מטרתה של המדיניות החברתית היא לשמר את המעמד החברתי היחסי של הקבוצות השונות באוכלוסייה. משטרי הרווחה הסוציאל-דמוקרטיים מקיימים מערכות מקיפות של שירותי רווחה וביטחון סוציאלי, המכסים שורה רחבה של סיכונים אובדן הכנסה ומספקים גמלאות כספיות ושירותים חברתיים ברמה גבוהה לאנשים הנקלעים למצבי מצוקה. בחלק ניכר ממערכות רווחה אלה, הזכאות לקבלת גמלאות ושירותים מושתתת על מעמד האזרחות ועל הזכויות החברתיות הנגזרות ממנו. למדיניות הנקוטה במדינות אלה יש השפעה שוויונית ניכרת מאוד הן על צמצום הפערים הכלכליים והחברתיים והן על הפחתת ממדי העוני.

למשטרי הרווחה השונים השפעות ריבודיות נבדלות. התמיכה החברתית המוגבלת - המקובלת בשיטה הליברלית - המותנית בבדיקת אמצעים - שהיא למעשה המשכה של צדקה לעניים - מקטבת את הפערים המעמדיים ומטילה סטיגמה חברתית על מקבלי

העזרה. השיטה המבוססת על סוגי ביטוח שונים – הקונסרבטיבית - מנציחה את הפערים הקיימים בקושרה את התגמולים העתידיים לתשלומים הנגזרים מהמשכורת או ההכנסות הנוכחיות. שיטת הגמלאות האוניברסאליות – הסוציאל דמוקרטית - מקדמת את השוויון בין האזרחים אך התמיכה הציבורית בה מניחה מבנה מעמדי היסטורי מסוים. כאשר מרבית האוכלוסייה מורכבת מאזרחים "פשוטים" עבורם תגמולים שוויוניים, אך צנועים, נחשבים מתאימים, השיטה זוכה לתמיכה רחבה. עקב ההתפתחויות הטכנולוגיות והכלכליות גדלה שכבת בעלי ההכנסות הגבוהות והיא מתחילה בחיפוש אחר דרכים לשיפור מצבה מעבר למינימום המסופק לכולם (Esping-Andersen, 1990).

לפני קריסת המשטרים הפוליטיים, מרבית הארצות הקומוניסטיות היו עניות ומרבית האוכלוסייה חיה ברמת חיים נמוכה מאוד. אם זאת, המדיניות של תעסוקה מלאה ויציבה, סיבסוד המוצרים הבסיסיים והספקת שירותים חברתיים באחריות המדינה, גרמה לכך שהפערים באוכלוסייה היו קטנים ונעדרו מצוקות כלכליות. עבור חלק לא קטן מהאוכלוסייה, התוצאות הבלתי מתוכננות של השינוי היו אובדן הביטחון הכלכלי והמעמד החברתי, ואזרחים רבים אף סבלו ממצוקות כלכליות וחברתיות (O'Relley, 2006). התפתחות המערכת הכלכלית (צמיחה ועליית רמת החיים) עקב ההפרטה וההשלכות החברתיות שלה (פערים ועוני) אינן תלויות רק בעצם העברת הבעלות על הנכסים הציבוריים למגזר הפרטי. הם מושפעים גם ובעיקר על-ידי התנאים שהתקיימו טרום-ההפרטה, מאופיו של תהליך ההפרטה ומהסביבה הכלכלית והפוליטית בהן מתבצעת ההפרטה (Walder, 1996; Birdsall and Nellis, 2003). לתזוזה לכיוון כלכלת שוק יש השפעה עמוקה על המערכת הריבודית ועל האפשרויות למוביליות בכלכלת מעבר, כי היא מספקת הזדמנויות חדשות להתעשרות של האליטות. הדבר נובע מצמצומן, או אף ביטולן, של המגבלות על צבירת רכוש האישי ועל פתיחת נגישות חדשה לרכוש הציבורי. מכיוון שלמעשה מרבית הנכסים (הטבעיים ותוצרי האדם) היו שייכים למערכת הציבורית ומכיוון שהאליטה הביורוקרטית הייתה שליטה על משאבים אלה, יש לאליטה הזו יתרון גדול על הקבוצות האחרות (Walder, 2003).

תהליך ההפרטה ותוצאותיה תלויים במידה רבה בתקינות הפוליטית של המערכת. לעומת ארצות מערב אירופה וארצות הברית - בעלות מוסדות מדיניים וכלכליים יציבים ומגובשים, בהן ההבחנה והגבול בין מדינה וחברה ברורים - המשטרים הפוסט-קומוניסטיים הם משטרים בהתהוות, שדמותם נגזרת מתוצאות המאבק בין אליטות שונות. אליטות אלה, הנסמכות על מקורות עוצמה ותמיכה שונים, מתחרות על הסמכות להגדיר את המסגרות המבניות, לפיהן נקבעים המדיניות וכללי האכיפה. גם ברמת המיסוד קיימים הבדלים בין הארצות. על-פי שני הפרמטרים, של עצמת האליטות ורמת המיסוד, נקבעת צורת המשטר

ומידת ההגנה שהוא מספק לאוכלוסיות החלשות. מערכת פוליטית מסודרת עשויה להגביל את "התיאבון" של האליטות ומקורבניהן בתהליך ההפרטה (Grzymala-Busse and Luong, 2002). כאשר המסגרת המבנית חלשה, הרשתות החברתיות (הפורמאליות והבלתי פורמאליות) הקיימות, לפני ובזמן השינויים, מעצבות במידה רבה את אופייה של החברה הפוסט-קומוניסטית ומוסדותיה (Stark, 1992). בארצות הקומוניסטיות, החברות במפלגה והרשתות החברתיות מהוות את הצורות העיקריות של כוח מחוץ לשוק. הן קובעות את הכנסות הפרט ומשפיעות על רמת אי-השוויון. בסין התברר שהחברות במפלגה מעלה את ההכנסות בתחום האורבאני, ללא הבדל בין מגזרים כלכליים, ואילו הרשתות החברתיות לא משפיעות במפעלים ששומרים על בעלות ממלכתית, אך כן תורמות להבדלי הכנסות הפרט במפעלים שהופרטו (Li et al., 2009).

הדיון בהשלכות החברתיות של ההפרטה מעלה את השאלה האם יש לשים גבולות להפרטה?

גבולות ההפרטה

בדיון על גבולות ההפרטה חשוב לברר את הסיבות ו/או המטרות של הבעלות הציבורית על מפעלים וחברות כלכליים, וכן אם המעורבות הממשלתית בפעילות הכלכלית של החברה. מלבד שאלת הפערים הכלכליים והחברתיים – העלולים לנכר אוכלוסיות שלמות ולפגוע בחוסן הלאומי – אפשר לציין מספר מטרות המצדיקות מעורבות ציבורית: שירותים חיוניים, כגון ביטחון וביטחון אישי; שירותים שצריך להבטיח אליהם נגישות כללית, קרי מוצר ציבורי (חופשי), כגון כבישים; שירותים שצריך לספק לכל האוכלוסייה במחיר סביר, כגון חשמל ומים; פיתוח אזורי פריפריה (הבטחת תעסוקה ושירותים הכרחיים) על-ידי הקמת מפעלים ומתן שירותים שאינם כדאיים ליזמים פרטיים; שמירה על אוצרות טבע ומניעת הפיכתו של מונופול טבעי למונופול פרטי; שמירה על נגישות כללית לטבע (ים, נהרות, יערות).

מכאן נגזרת השאלה המרכזית: איך מבטיחים את האינטרס הציבורי (Public interest). יש לקחת בחשבון את החשיבות היחסית של כל מרכיב: (1) מוצרים שהנגישות הכללית אליהם היא חשובה ולכן שאלת המימון היא מרכזית; (2) מוצרים שאמינות הביצוע שלהם היא מרכזית (כגון מוצרי בטיחות וביטחון) ולכן מי היצרן הוא חשוב; (3) מוצרים שגם הנגישות וגם איכות הביצוע הם חשובים (כגון בריאות וחינוך) ולכן מתבקש שהמדינה תהיה אחראית על שניהם; (4) מוצרים אחרים אפשר להשאיר לכוחות השוק תוך פיקוח על מחירים או התניות (כגון הספקת תחבורה גם למקומות לא רווחיים כתנאי לקבלת זיכיון לקווים רווחיים). בפרקים הבאים ננתח המשמעות של שאלות אלה ברמה המקומית ונתמקד בקיבוץ.

הפרטה ברמה המקומית

לבעלות על נכסים יש משמעות שונה ברמה הארצית לעומת הרמה המקומית (local). ברמה הארצית הבעלות הציבורית היא דבר מופשט שכמעט ואין לה נגיעה ישירה בפרט כחלק מ"הציבור". ברמה המקומית מדובר בהתארגנויות או מסגרות בהן לבעלות הקולקטיבית יש משמעות מעשית קיומית עבור חבריהן. ברמה זו למעשה מדובר ברכוש "משותף" ולא ברכוש "ציבורי". כאן "הפרטה" היא בעצם "חלוקה" (שיוך לפרטים) של הרכוש המשותף ושאלת הצדק החלוקתי מתעוררת במלוא חריפותה.

ברמה המקומית קיים שוני בין התהליכים שהתרחשו בקומונות או "קהילות יעוד" במערב, לבין הפרטת החוות החקלאיות שהן בבעלות המדינה (sovkhoz) והחוות הקולקטיביות (kolkhoz) בארצות הקומוניסטיות. בתוך אלה משתנה מבנה הבעלות, לפעמים תוך שמירה על שלמות המסגרת על-ידי שותפויות מסוגים שונים, ולעתים על-ידי פירוק המסגרת למספר רב של חוות משפחתיות (המכונה decollectivisation) (Davis, 1997). אופי תוצאות החלוקה תלוי במידה רבה ביחסים בין השותפים ובמשאביהם לדוגמא: בהונגריה המחוקק קבע שיש לחלק את הרכוש המשותף של החוות החקלאיות הקולקטיביות אך הטיל על חבריהן לקבוע – בהליך פוליטי – את אופן הקצאת החלקים. בתהליך של קבלת החלטות, בו המחלקים היו גם הנהנים הפוטנציאליים, נכללו שיקולים של שמירה על אינטרסים, צדק חברתי ויעילות. ההבחנה העיקרית הייתה בין חברים פעילים לבין הגמלאים. בין הפעילים ההבדלים העיקריים היו בין מנהלים, עובדים מקצועיים ועובדים בלתי מקצועיים. קביעת החלוקה לפי גובה המשכורת היטיבה עם המנהלים ובעלי המקצוע ואילו קביעת החלוקה לפי שנות וותק היטיבה עם עובדים מן השורה ועם הגמלאים. מהתוצאות בפועל התברר שבשליש מהחוות העדיפו שיקולים של צדק חלוקתי, בשליש העדיפו את האינטרסים האישיים ובשליש אחר הגיעו לפשרות המקובלות על הרוב. נראה שהגורם העיקרי המבחין בין החוות היה טיב היחסים בין החברים, "מידת האינטגרציה" לפי המונח המקובל במקום (Oberschall, 2000), "רמת ההון החברתי", במושגים של היום.

הקיבוץ כבעלות משותפת ייחודית

בדיון על הפרטה בקיבוץ חשובה העובדה שהקיבוץ היה אנטי-תזה לבעלות פרטית על נכסים. בראשיתו של הקיבוץ הכול היה קולקטיבי/ציבורי, כולל האנשים. לפי הגישה הקולקטיביסטית שהייתה שלטת, הפרט נחשב לרכיב של הקבוצה ויוקרתו נגזרה ממידת תרומתו להגשמת מטרותיה. האופי הקולקטיבי של המערכת נתן את אותותיו בשטח. התיפקודים הרגילים של הבית חולקו בין מספר מוסדות ציבור: במקום ארון בגדים "מחסן בגדים", במקום חדר ילדים "בתי ילדים", במקום פינת אוכל "חדר אוכל", ושירותים ומקלחות ציבוריים. לבני הזוג היה רק "חדר", שהיה בעיקר מקום לישון ובשנים הראשונות אף היה

נהוג לקטוע את פרטיותם על-ידי הכנסת אדם שלישי ("פרימוס") כדי להתגבר על מחסור בשיכון. גם הבגדים שהפרט לבש היו "קולקטיביים/ציבוריים", ואחרי הכביסה, האחראית על מחסן הבגדים הייתה מחלקת אותם בין החברים (בתקווה שיתאימו למידותיהם). גם כאשר שויכו הבגדים לפרטים וסומנו, המערכת קבעה את ה"נורמה" (כמות הפרטים שכל אחד היה "צריך", והיה מקבל).

הקיבוצים חוו מעברים ותמורות בכל שנות קיומם: מחבורה קטנה ומלוכדת של צעירים - לאוכלוסייה רב-דורית בת מאות נפשות; ממשק מבוסס על פלחה - לחקלאות מודרנית ותעשייה; מהחלטות ספונטאניות בהשתתפות כל החברים - למבנה ארגוני מדורג ומסועף; מחברה אנטי-משפחתית - לחברה מבוססת על משפחה רבת תפקודים המשמשת כיחידה מרכזית בחיי הקיבוץ. מן ההיבט של הפרטה המעבר ללינה משפחתית היה האירוע המכונן. בתהליך ארוך שנים, הכרוך בשינויים רבים, הופרט האדם מהקולקטיב והמשפחה קיבלה הכרה של יחידה בסיסית במערכת החברתית של הקיבוץ. המעבר ללינה משפחתית, שהתקבל אחרי שנים של ויכוחים סוערים, היווה אישור וסיום בקביעת גבולות חדשים בין הפרטי והציבורי. גם הביצוע, הכרוך בתוספות בנייה למגורי החברים, וחשוב לא פחות, שינוי של סדרי החיים של הילדים והוריהם, היה תהליך ארוך. כאשר התהליך הושלם, נוצר בקיבוץ בסיס ל"חברה אזרחית" ופתח להפיכת הנכסים מ"נחלת הכלל" ל"נחלה משותפת".

טיב הבעלות הקיבוצית על הנכסים מוגדר בפשטות כ"בעלות משותפת". בספרות מתוארים סוגים שונים של בעלות מקומית משותפת: (1) בעלות ישירה; (2) החזקת מניות (נאמנות); (3) קואופרטיב; (4) בעלות חברתית. תצורות אלה נבדלות הן במידת השליטה שיש לבעלים על ניהול החברה, או המפעל, והן על אופן חלוקת הרווחים מפעילותם. שותפות ישירה מקנה זכויות אינדיווידואליות על הרכוש ועל חלק יחסי של הניהול והרווחים. בנאמנות אין לפרטים כמעט השפעה על הניהול אך הם מקבלים חלק מהרווחים. בקואופרטיב לרוב מתחלקים באופן שווה בעבודה, בניהול וברווחים. בבעלות חברתית השיקולים בניהול ובחלוקת הרווחים הם קולקטיביים והשפעת הפרט מועטה (Varghese et al., 2006). הקיבוץ הוא תופעה ייחודית בו זכויות הפרט נובעות מעצם החברות (membership) כמו בפירמות משפחתיות. אפשר לומר שהבעלות הקיבוצית היא בו זמנית חברתית וקומונאלית. בשל כך מגדיר בן פורת (Ben Porat, 1989) את המערכת הקיבוצית כסוג מובחן של אופן הייצור (distinct mode of production), הנבדל הן מהקפיטליזם והן מהסוציאליזם. למערכת הקיבוצית אפיונים של "נחלת הכלל" (Commons), שהמשאבים פתוחים לכולם (ראו Ostrom, 1990). לעומת השימוש המקובל, בו נחלת הכלל (לרוב מים או שטחי מרעה) מוגבלת ונוספת לבית ולרכוש הפרטי של המשפחות, הקיבוץ מהווה יחידה שלמה וכוללת הפועלת כנחלת הכלל.

סוגיית הבעלות על הנכסים – או נכון יותר, אי-בעלות של הפרט – היא מרכזית להבנת ההווה הקיבוצית. מייסדי הקיבוץ ומעצבי דמותו - כמו מרבית הוגי הדעות הסוציאליסטים בתחילת המאה הקודמת - הניחו שביטול הבעלות הפרטית תפתור את הבעיות החברתיות ותוביל ליצירת חברה שוויונית וצודקת. באופן פראדוקסלי, לחבר קיבוץ כפרט אין בכלל זכויות בעלות על נכסי הקיבוץ, אבל, בתור חלק מיישות קולקטיבית, הקיבוץ חייב לספק לו את כל צרכיו. מצד אחד, כמו הבעלות החברתית, ההסדרים הקיבוציים מאופיינים בניסוחים "שליילים" או איסורים (Pusic, 1986). הדבר בא לידי ביטוי בתקנות האגודה של הקיבוץ השוללות כל צורה של רכוש פרטי. בפרק ד' הנוגע להון הקיבוץ: "אין לקיבוץ הון מניות. לחבר הקיבוץ אין זכויות הון כלשהן בקיבוץ" (תקנה מס' 42). מצד שני: "רכוש הקיבוץ אינו ניתן לחלוקה בין החברים, בין בזמן קיומו של הקיבוץ ובין בפירוקו" (תקנה מס' 44), ו-"הקיבוץ אינו מחלק רווחים בכל צורה שהיא..." (תקנה מס' 45). יתר על כן, "נכסים שנמסרו על-ידי הקיבוץ לשימוש של החבר, ממשיך הקיבוץ להיות בעליהם מבחינת זכות הקניין בהם, ולחבר נתונה רק זכות השימוש בהם, בהתאם למטרות שנקבעו על-ידי הקיבוץ." (תקנה מס' 68). גם עבודת החבר היא רכוש הכלל: "חבר קיבוץ חייב להעמיד לרשות הקיבוץ את מלוא כוח עבודתו ולקיים את הוראות רשויותיו המוסמכות של הקיבוץ בכל הנוגע לעבודתו ולסדרי עבודתו על כל הקשור בכך." (תקנה מס' 48).

מצד שני, "הקיבוץ יספק את הצרכים החומריים, החברתיים והתרבותיים של חבריו בהתאם ליכולתו ובהתחשב בצרכי משק הקיבוץ ופיתוחו וקיום יתר חובות הקיבוץ. סיפוק הצרכים כאמור יבוצע במגמה להגשמת הכלל לכל אחד לפי צרכיו, תוך שמירת העיקרון של שיתוף בצריכה ושל זכויות שוות בתנאים שווים..." (תקנה מס' 66). זכויות אלה אינן נובעות מבעלות על רכוש או תרומה ביצור אלא מעצם החברות במסגרת, והן נותנות לפרט ביטחון מלא (בגבולות יכולת הקיבוץ) אל מול הפגיעות החברתית. הדבר מאפשר לג'וני גל להגדיר את הקיבוץ "כמדינת רווחה קהילתית" (1994).

להבנת המערכת הקיבוצית יש להבחין בין בעלות כמושג חוקי, לבין הזכויות המוכרות על ידי החברה, לגבי האובייקט של בעלות זו (property rights). את הזכויות על הנכסים ניתן לחלק לשלוש קבוצות עיקריות: (1) זכות להשתמש בנכס. (2) זכות ליהנות מפירות הנכס או הרווחים ממנו. (3) זכות לשנות את הנכס או להעבירו לאחר (Horvat, 1991; Stryjan, 1989). לעומת השותפויות האחרות, המאפשרות רק לשמור על אי חלוקתו של הנכס, שמרה הבעלות הקיבוצית גם על אי חלוקתן של הזכויות עליו. להבדיל מהניסיונות האחרים, הקיבוץ משתמש בשיטה קולקטיבית גם בחלוקת ההנאות מן הרכוש.

בשל כוללנותה של המערכת הקיבוצית, תחומים רבים האופייניים בדרך כלל לרשות הפרט, שייכים בקיבוץ לרשות הרבים. חוסר הבהירות הנגזר ממצב זה (הנותן מקום רב לשיקול דעת של המחליטים) מגביר את החשיבות של הבחנה נוספת, בין בעלות (ownership) לבין

שליטה/פיקוח/בקרה (control) על הנכס ופרותיו (Stein, 1976; Russell, 1985). הצירוף של בעלות קולקטיבית על הנכסים והתבססות על החלטות ציבוריות בקביעת ההסדרים הקיבוציים, הופכים את המערכת הפוליטית בקיבוץ למנגנון העיקרי של הקצאת תגמולים.

השינויים בקיבוץ

למרות השינוי המשמעותי שחל והצטבר לאורך השנים הן בתשתית החברתית והכלכלית והן בערכים המקובלים הסדרי החיים של הקיבוץ, אשר קיבעו תלות רבה של הפרט בהחלטות ציבוריות, השתנו מעט מאד עד לפרוץ המשבר של אמצע שנות השמונים של המאה העשרים. המשבר הכלכלי, בשל צמצום המשאבים העומדים לרשות המערכת, היווה דחף לשינויים מכמה כיוונים: (1) הצורך למצוא פתרונות למצוקה הכלכלית ולמכלול הבעיות הנגזרות ממנה; (2) המשבר חשף והחריף ניגודים חבויים בין חלקים שונים של האוכלוסייה אשר הצטברו, בעקבות התמורות, במשך השנים; (3) חיזק את ההתפשטות העולמית של הגישה הניאו-ליברלית שגרמה לשינוי אידיאולוגי לטובת הבעלות הפרטית והשוק (Palgi and Reinhartz, 2011).

כמו הארצות הקומוניסטיות, שעברו ממשטר מבוסס על "חלוקה מחדש" להסתמכות על מנגנון השוק, גם הקיבוצים נמצאים בתהליך של החלפת משטר. שינוי משטר כרוך ב: (1) שינוי בתפיסת "הבעיות המרכזיות" של החברה; (2) תפיסת הפתרונות – שהניחו את הדעת עד כה - משתנה; (3) חל שינוי בהגדרת הכישורים של האנשים הנדרשים להוביל פתרונות חדשים (Burns, 2001).

הדיון הציבורי על השינויים בקיבוץ התנהל במונחים של הטלת אחריות למשבר וחיפוש הדרך ליציאה ממנו, אך למעשה הוא מהווה מאבק על דמותו של הקיבוץ. למרות השוני במונחים – אשר נגזר ממיחדות המערכת הקיבוצית – הנימוקים דומים ומקבילים לטענות המקובלות בדיון הכללי על הפרטה: יעילות התחרות והתמריצים הכלכליים ושיקולים לא כלכליים של המנהל הציבורי. מהמעקב אחר "שיח השינוי" בקיבוץ (פווין, 1995, 1999), מתברר שהמתדיינים משתמשים במספר מושגים המקשרים את הגורמים עליהם מוטלת האחריות למשבר עם השינויים המתבקשים - לתפיסתם - כדי לצאת מן המצב אליו נקלע הקיבוץ. אלה מהווים מלות מפתח או קודים במאבק על ההבנייה החברתית של המציאות הקיבוצית. כבר בהתחלה הובחנו מספר גישות:

גישה אחת, **פרגמטית**, טוענת שנחוצה "התאמת הנהלים לתנאים של היום". הגישה מניחה שגורמי המשבר הם בעיקרם חיצוניים לקיבוץ (שינויים בשוק העולמי, מדיניות הממשלה לריסון האינפלציה וכד'). הקיבוץ "לא אשם" ונדרשים רק השינויים הנחוצים להקלה על המצוקות שהמשבר גרם. כלומר, יש להתמקד בפתרונות שיאפשרו לקיבוץ ולחברים

להתמודד עם קשיי היומיום. בנוסף לכך חשוב גם לקחת בחשבון את השינויים שחלו בצרכים של החברים, בעיקר בתחום האוטונומיה של הפרט. לפי גישה זו, נשארים על כנם העקרונות המרכזיים של הקיבוץ: שיתוף, שוויון וערבות הדדית.

גישה שנייה, **ניהולית**, מטילה את האשמה למשבר על דרך קבלת החלטות (סמכות האסיפה ומעורבות החברים) אשר מונעת החלטות "מקצועיות" ומהירות, כנדרש בשוק המודרני, במיוחד בעתות משבר. הטענה גורסת שדרוש "שינוי במבנה הקיבוץ". לפי גישה זו יש לשנות את אופיו של הניהול הדמוקרטי בקיבוץ על-ידי שינוי מוסדותיו הפוליטיים. ההצעות כוללות יצירת גופים ניהוליים משוחררים מהפיקוח הציבורי הישיר. יש כאן שינוי בסדר החברתי, מדמוקרטיה השתתפותית למבנה סמכותי, שבא לידי ביטוי במוסדות כגון מועצת מנהלים וכד'. יתר על כן, מתקבלת בחיוב התופעה של מנהלים שכירים, כי "הם אנשי מקצוע אשר משוחררים מלחצים חברתיים".

הגישה השלישית, שבסיסה הוא **אידיאולוגי**, היא קיצונית יותר וטוענת ש"השיטה נכשלה" והמשבר נגרם בשל אי-התאמת הקיבוץ לשינויים שחלו בסביבה (קרי קבלת הערכים האינדיבידואליסטים ואימוץ הגישה התחרותית המקובלת היום בעולם ובחברה הישראלית). הגישה מטילה את האחריות למשבר על החברים - שמתחמקים מאחריות, אינם מתאמצים במידה מספקת בעבודה, ומתנהגים בצורה בזבזנית בצריכה - ומחפשת דרכים להשפיע על התנהגותם. לפיכך היא קוראת ל"שינוי משמעותי בעקרונות הקיבוץ" ומבקשת להטיל את הדאגה לפרנסת המשפחה על הפרט. הכוונה היא לשנות את היסודות, עליהם מושתתת המערכת הקיבוצית וליצור מערכת חברתית שונה. באפן כללי, המגמה של גישה זו היא "להיות כמו כולם", תוך פריצת המחסומים בפני הגדלת הפערים הכלכליים והחברתיים בין החברים. גישה זו משקפת נכונות לעזוב את "הקיבוציות", אך לא את היישוב - כלומר, שמירה על המקום תוך וויתור על המחויבות האידיאולוגית לשוויון, שיתוף ולסולידאריות.

בתחילה השינויים כווננו להתמודד עם המצוקות שגרם המשבר הכלכלי ולהקל במידת מה על הקשיים שנבעו מהמגבלות התקציביות (פלגי וקלינוב, 2006). שינויים אלה כללו "הפרטות" (למעשה הקצבות בתחום המזון ומוצרי צריכה אחרים); פתיחת הקיבוץ כלפי חוץ (מכירת שירותי חינוך, שימוש במתקנים, הארחה, השכרת דירות); תשלום עבור שעות עבודה נוספות והרחבת האפשרויות של החברים לעבוד מחוץ לקיבוץ. בהמשך בוצעו שינויים רבים במערכת הניהולית של הקיבוץ. המגמות המרכזיות בתחום זה היו: (1) ביזור (יצירת מרכזי רווח או אחריות); (2) הרחקת הניהול הכלכלי מן הדיון הציבורי (העברת סמכויות למועצת מנהלים); (3) המרת השתתפות ישירה בקביעת מדיניות הקולקטיב בבחירת מועצה מייצגת. כך הפכה המערכת הפוליטית הפנימית ליותר ויותר ריכוזית ועצמאית בהחלטותיה ומשוחררת מהפיקוח הציבורי. במשך השנים, מספר גדל והולך של קיבוצים עזבו את עקרון השוויון ונטשו את השיטות המסורתיות של סיפוק צרכי החברים ובני משפחתם. השיטות

מגוונות, אך באופן כללי אפשר להבחין בשני מודלים של שינוי: (1) "תקציב משולב", הכולל: (א) מרכיב שוויוני, תוך התייחסות למצב המשפחתי; (ב) מרכיב הנובע מהמשכורת שהחבר מביא מעבודתו; (ג) מרכיב של ותק, הנותן ביטוי לחלקו ברכוש המשותף, קרי להכנסות שהחבר יצר בעבודתו (השוויונית) בעבר. מודל זה יוצר פערים מתונים בין החברים. (2) הנהגת משכורות דיפרנציאליות לחברים על-פי עבודתם ותפקידם, כמו בשוק הכללי. מודל זה מאפשר היוצרות פערים כלכליים גדולים בין קבוצה של מנהלים ובעלי מקצוע נדרש לבין רוב החברים. בהסדר זה נפגעים במיוחד הגמלאים והעוסקים בעבודות פשוטות. שיטה זו מלווה במערכת סעד המכונה "רשת בטחון" להבטחת קיום מינימלי (פלגי, 2007).

במקביל לוויכוח על שינויים ולכאורה ללא קשר אליו הופיע בשיח הקיבוצי המושג "שיוך". מושג זה מקביל במשמעותו למושג "הפרטה", כפי שהוא מקובל בדיון הציבורי ברמה ארצית, כלומר הפיכת נכס ציבורי לרכוש פרטי. הנושא, בראשיתו עלה מתוך החשש שהתמוטטות הכלכלית של חלק מהקיבוצים תביא לעיקול רכוש הקיבוץ והחברים יישארו חסרי בית. אם כי בהתחלה שיוך הבית נועד להבטיח דיור לחברים, במשך הזמן המושג הורחב לכלל הנכסים של הקיבוץ או לפירות הפעלתם והפך לחלק מהויכוח על שינוי הקיבוץ. התמיכה בשיוך נכסים נבעה משני מקורות: א. רצונם של אלה שמחזיקים בגישה האידיאולוגית "להיות כמו כולם"; ב. תפיסתם של חברים ותיקים שתרומתם בעבר אינה נלקחת בחשבון, במעבר לשכר דיפרנציאלי, ורואים בשיוך הנכסים, לפי מפתח של ותק, איזון צודק.

המודלים

בין השינויים שהתרחשו בעקבות המשבר ניתן להבחין מספר "מודלים" של שינוי, הנבדלים על-פי מידת ההפרטה של המערכת:

(1) **קיבוץ "שיתופי"**, השומר על מערכת תגמולים שוויונית תוך כדי העברת מוצרי צריכה ל"תקציב אישי". מודל זה מאפשר בחירה בין מוצרים אך מגביל את סך ההוצאות על צריכתם.

(2) **"מודל משולב"**, בו תקציב החבר מורכב משילוב בין (א) צרכי הפרט והמשפחה; (ב) ותק, המשקף את תרומת החבר בעבר; (ג) תפקיד או הכנסות החבר בהווה. מודל זה אמור לאזן בין שמירת השוויון לבין תיגמול על תרומה.

(3) **"מודל דיפרנציאלי"** או "רשת ביטחון", בו תקציב החבר מבוסס על הכנסותיו, תוך מיסוי פרוגרסיבי המיועד להבטיח ביטחון כלכלי של אוכלוסיות חלשות. מודל זה מפריט, למעשה, את העבודה ומכניס את מנגנון השוק למערכת הקיבוצית.

(4) **שיוך נכסים** (Propertization). מעביר את הנכסים הציבוריים, חלקים מהם או פירותיהם, לבעלות פרטית. בעלות זו יכולה להתקיים תחת ארגון משותף, אבל תוך הגדרת חלקו הפרטי של כל שותף.

השינויים הראשונים שבוצעו התפשטו במהירות ולמעשה הם כבר חלק מהמציאות היום-יומית במרבית הקיבוצים. שינויים אלה כוללים העברת חלקים נרחבים של תקציבי הצריכה לרשות הפרט או המשפחה; פתיחת הקיבוץ כלפי חוץ (מכירת שירותי חינוך, שימוש במתקנים, הארחה, השכרת דירות) והרחבת האפשרויות של החברים לעבוד מחוץ לקיבוץ. ההחלטות על השינויים התקבלו במהירות, בין היתר מפני שלחברים היו ציפיות שונות מתוצאות השינוי. על-פי הנימוקים שהועלו בדיון הציבורי, יש להפרטה מטרות סותרות: מצד אחד שחרור הפרט מתלות במוסדות ובמנגנונים המחלקים מצרכים ושירותים, ומצד שני התמודדות עם הגישה הבזבזנית של הפרטים לגבי הרכוש הציבורי-המשותף. דואליות דומה קיימת בתחום העבודה: מצד אחד ניתן חופש לבחור את סוג ומקום העבודה, מצד שני הדבר היה מותנה בהשגת הכנסה מינימאלית מסוימת. מלבד אלה יש מקום לציין שינויים בהנחות ובתפיסת המציאות, בעיקר הכלכלית. כדוגמא לשינוי תפיסתי אפשר לראות את היחס לעבודה מחוץ לקיבוץ: בעבר ראו בה נטל כלכלי שיש לשאת כדי לספק את רצון החברים, ואילו היום, נתפסת עבודת החוץ כאפשרות כדאית לקיבוץ מפני שאינה דורשת השקעות הון.

לשינויים המינוריים הראשונים, שנועדו לפתור את הבעיות הדחופות שהתעוררו עקב המשבר, היו השלכות חברתיות רבות. הם, למעשה, היוו התחלה ובסיס לדרישה ולנכונות להכנסת שינויים מרחיקי לכת. הפרטת המזון היא חלק מקבוצה רחבה של החלטות המעבירות תקציבי צריכה משותפים לרשות הפרט, או נכון יותר, למשפחה בקיבוץ. ההחלטות על "הפרטה" נבעו מכוונות שונות: (1) העברת תחומי פעולה (ותקציב) לאחריות המשפחה, הכרוכה בצמצום אחריות הכלל על צורכי הפרט; (2) שחרור הפרט מתלות במוסדות ובמנגנונים "מחלקים"; (3) לכאורה בסתירה לסעיף הקודם, ההפרטה מכוונת גם למנוע התנהגות בזבזנית של החברים על חשבון הכלל; (4) שינוי בחלוקת התגמולים בין הקבוצות והשכבות בקיבוץ, על-ידי המעבר, מחלוקה לפי הצורך, לתקציב אישי (לרוב חלוקה לפי ממוצע כלל ההוצאות בתחום - מטיבה עם מי שלא צורך את הדבר).

מכלול השינויים הראשונים איפשר פתיחת פערים כלכליים בין החברים בשלושה אופנים: (1) הצבר משאבים והמרתם לכסף (הפרטת מזון); (2) לגיטימציה לרכוש פרטי ולמקורות חוץ (כמו קניית רכב); (3) יצירת פערים לפי כושר העבודה (תשלום עבור עבודה נוספת); (4) פתיחת שערי הקיבוץ לאנשים מבחוץ, תופעה המגבירה את מגע חברי הקיבוץ עם התרבות החיצונית ואת הרצון להדמות לה; (5) אישור החזקת רכב פרטי ותוספות בנייה פרטית, המשקפים עייפות ממלחמות נגד הרכוש הפרטי או פיחות בחשיבות המיוחסת לשוויון כעקרון וכמטרה של הקיבוץ (פלגי, 2007).

בהמשך, בטענה של יעילות כלכלית וארגונית, בוצעו שינויים רבים במערכת הניהולית (הפרדת המשק מן הקהילה, מועצות מנהלים, מרכזי אחריות, מועצה מייצגת, בעלי משרות במקום ועדות ציבוריות וכד'). כל אלה העניקו למנהלים חופש פעולה ואמצעי שליטה נוספים. השינויים במערכת הארגונית של הקיבוץ מיסדו מערכת היררכית ונטלו מן החברים חלק גדול מיכולתם להשפיע על המתרחש בקיבוץ. ביטוי סמלי לכך אפשר לראות בשינוי השם של המוסדות והתפקידים, לדוגמא: "הנהלה" ו"מנהל" במקום "ועדה" ו"מרכז" שהיו מקובלים. השינויים הסמנטיים הם ביטוי להכרה ומתן תוקף לשינוי שחל במאזן הכוחות בין הממסד לבין כלל הציבור. הכינוי "מנהל" עומד כנגד הארעיות (בשל עקרון הרוטציה) של תפקידי האליטה בתקופה הראשונה של הקיבוץ וכנגד עוצמת האסיפה בעבר (פוין, 2002; פלגי וזמיר, 2008).

במשך הזמן קיבוצים עברו לשכר דיפרנציאלי, בהתאם לתפקיד או ההכנסות שהחבר הביא לקיבוץ. בהתחלה היו רק שני קיבוצים שהנהיגו שכר דיפרנציאלי: עין זיוון ושניר. בשנת 1995 הנהיג קיבוץ מרום גולן את "התקציב המשולב". עד שנת 1999 היו יותר קיבוצים שהעדיפו את המודל המשולב על המודל הדיפרנציאלי המלא, אולם לאחר מכן הנטייה הברורה היא לכיוון שכר דיפרנציאלי (המכונה גם "רשת הביטחון"). בשנת 2002 שיעור הקיבוצים השיתופיים היה שווה לשיעור הקיבוצים האחרים, ומשנת 2004 קיבוצים המתנהלים לפי המודל "רשת ביטחון" הם הרוב. הטבלאות להלן מציגות את התפלגות השיטות השונות החל משנת 1996. זו השנה הראשונה שבה אפשר להתייחס לשיטות תגמול שונות כתופעה משמעותית. הלוח הבא מציג את התפתחות השינויים בתנועה הקיבוצית.

לוח מס' 1: שינויים בהתפלגות הקיבוצים לפי שיטת תגמול (במספרים)

שנה	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
מס' קיבוצים	262	262	262	262	262	255	264	264	264	264	264	264	264	264	264
שיתופי	251	236	220	204	179	151	130	117	99	87	84	77	68	65	62
משולב	6	15	24	30	38	34	32	30	31	22	19	16	12	10	9
רשת ביטחון	5	11	18	28	45	70	102	117	134	155	161	171	184	189	193

המקור: גץ (2011)

יש לקחת בחשבון שהתפלגות האוכלוסייה שונה מהתפלגות הקיבוצים. מכיוון שחלק גדול מהקיבוצים שעברו למודל הדיפרנציאלי הם קיבוצים קטנים, שיעור החברים המשתייכים לקיבוצים השיתופיים גדול בהרבה מחלקם המספרי של קיבוצים אלה מתוך כלל הקיבוצים.

המעבר לשכר דיפרנציאלי שינה בצורה משמעותית את משטר הרווחה שהיה קיים בקיבוץ. מחקר שבדק את הערכת החברים את תוצאות המעבר לשכר דיפרנציאלי (פווין, 2003), מאפשר לבחון את ההשלכות החברתיות של השינוי. המחקר כלל חברים ב-18 קיבוצים – המהווים מדגם של חברים מתוך מדגם קיבוצים שעברו למודל המשולב, או למודל רשת הביטחון (עם התנסות של לפחות שלוש שנים). החברים נשאלו כיצד השפיע, להערכתם, השינוי על חייהם במספר תחומים, בהשוואה לעבר. להלן נביא כמה מהממצאים המדגימים את ההשלכות החברתיות של השינויים.

לוח מס' 2: השפעת המעבר לשכר דיפרנציאלי על חיי החברים (באחוזים)

ס"ה משיבים	חל שיפור	אין הבדל	חלה הרעה	
100 (548)	62.6	25.5	11.9	רמת החיים
100 (538)	32.9	21.4	45.7	ביטחון כלכלי אישי
100 (480)	20.6	72.7	6.7	נכונות לעבוד יותר
100 (472)	5.5	65.0	29.4	נכונות למלא תפקידים
100 (524)	14.7	47.1	38.2	הרגשת בית
100 (538)	39.8	21.0	39.2	הרגשה כללית

מבחינת הפרט מתברר שהנושא היחיד שחלק גדול (כמעט שני שלישי) מן המשיבים חשים שחל בו שיפור הוא רמת החיים. אך יש להבחין בין שני היבטים של התחום הכלכלי - הווה ועתיד. רמת החיים של היום עלתה, אך הביטחון הכלכלי לגבי המחר ירד, במיוחד אצל המבוגרים יותר. לעומת שני שלישי החברים הטוענים שרמת חייהם עלתה רק שלישי מרגיש שיפור בביטחון לגבי עתידו. בטחונם בעתיד של כמעט מחצית מהחברים - פחת. בשני נושאים שהיוו נימוקים חשובים בדיון על השינויים - נכונות הפרט לעבוד יותר ולמלא תפקידים - מרבית המשיבים טוענים שלגביהם אין הבדל בין המצב לאחר השינוי לזה שהיה לפניו. יש לשים לב לשוני בהערכת המשיבים את תוצאות השינוי בשני נושאים שהם לכאורה דומים: ההרגשה הכללית ו"הרגשת הבית". נראה שהפיחות ב"הרגשת הבית" ("תחושת הקהילה" במחקר הכללי) הוא המחיר החברתי של השינויים אשר הופכים את החברים – המרגישים טוב יותר כפרטים - ליותר "זרים" זה לזה.

לוח מס' 3: שינויים במצב התעסוקה (באחוזים)

משיבים	אחוזים	
332	62.5	לא השתנה
31	5.8	פיטרו אותי
15	2.8	נאלצתי לעזוב מקום שאהבתי, בגלל השכר
27	5.1	אני נאלץ/ת לעבוד שעות נוספות
13	2.4	קיבלתי עבודה בשכר גבוה יותר
24	4.5	השינוי מאפשר לי לעבוד איפה שאני רוצה
58	10.9	בתור גמלאי/ת אני לא חייב לעבוד
5	0.9	בתור גמלאי/ת לא כדאי לי לעבוד
26	4.9	עכשיו מקבל/ת תמורה הולמת להשקעתי
531	100	סה"כ

אחת המטרות המוכרזות של השינויים הייתה גרימת ארגון מחדש של מערך העבודה באמצעות תמריצים כלכליים, אשר אמורים היו "להזיז" חברים ממקום עבודה מועדף אישית מסיבות שונות, למקומות "יעילים" יותר לכלכלת המשק הקיבוצי. עבור שני שלישי מהמשיבים לא חל שינוי בתעסוקה שלהם. היתר מתחלקים בין מגוון רחב של שינויים: 5% באו על סיפוקם ומרגישים שאחרי השינוי הכנסותיהם תואמות את השקעתם בעבודה, ועוד 5% מרגישים חופשיים לבחור מקום עבודה מתאים להם. לעומתם, חברים אחרים פוטרו מעבודתם (וחלקם מובטלים), או נאלצים להחליף מקום עבודה מועדף כדי להרוויח יותר. הסידור החדש גרם לחברים לעזוב עבודות אהובות (3%) בגלל השכר הנמוך (הנגזר מערכן בשוק) ולחפש משרות מכניסות יותר (2.4%), אך לא ברור אם המפוטרים (6%) אכן תרמו ליעילות המערכת. יתר על כן, נראה שהמערכת מפסידה כ-12% מכוח העבודה, כי חלק מהגמלאים אינם רואים עכשיו חובה להמשיך לעבוד. נמצאו סמנים של בעיה חברתית צומחת: 5% מהמשיבים מדווחים שהם נאלצים לעבוד שעות נוספות כדי לפרנס את משפחתם. אחד המשיבים העיר ליד התשובות: "יש מתומחרים ששכרם גבוה ויש עובדים גם בשבתות".

רמת החיים היא תוצר של שילוב הגורמים השונים במערכת: רמת ההכנסות של הפרטים, הרכב המשפחה והסדרים הקיימים בקיבוץ (שירותים שונים ומחירים). מכיוון שהמעבר לשכר דיפרנציאלי מבטל את השוויון בין תגמולי החברים, ברור שתוצאות השינוי משפיעות באופן נבדל על רמת החיים של כל חבר ומשפחה. נבדקה השאלה: מה הם מאפייניו של חבר הקיבוץ "העני" לעומת חברו "העשיר". אם כי ההסדרים הקיבוציים מרככים במידת מה את השפעת מנגנון השוק, הפערים ברמת החיים של המשפחה נקבעים במידה רבה על-ידי

הכנסות הפרטים, אשר נגזרות ממשאביהם האישיים. מתברר שהצעירים (המתחילים את מסלול העבודה שלהם) והמבוגרים (בחלקם הגדול גמלאים) מאכלסים את רמות ההכנסות הנמוכות. מלבדם, העניים הם בעיקר חסרי השכלה, עובדים מן השורה בעבודות בלתי מקצועיות ושאינם ממלאים תפקידים מרכזיים, לא בעבודה ולא במערכת המנהלית של הקיבוץ. בולט הפער בין המנהלים הבכירים לבין כל השאר. בעלי השכלה אקדמית נהנים מהכנסות מעל הממוצע והדבר מעורר תחושה של אי-צדק אצל האחרים, כפי שבא לידי ביטוי בהערה באחד השאלונים: "כאשר הוא למד אנחנו פירנסנו את משפחתו, עכשיו הוא נהנה ואנחנו - כלום".

מטבע הדברים שינויים מהותיים באורחות החיים כרוכים במאבקים ובהכרעות. בתחום זה נבדקו שני היבטים: מידת ההגינות הנתפסת של ניהול התהליך ומידת המתחים שנוצרו בקיבוץ בעקבות השינוי.

לוח מס' 4 : תפיסת תהליך השינוי

משיבים	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מועטה	
100 (523)	48.4	30.0	21.6	התהליך היה הוגן
100 (489)	36.2	27.2	36.6	הוא יצר פרוד בין קבוצות בקיבוץ

קרוב למחצית המשיבים חושבים כי התהליך שהוביל להחלטה על השינוי היה הוגן, אך חמישית טוענים לפגמים בתהליך. מעל לשליש המשיבים טוענים שהשינוי והמאבקים הכרוכים בכך גרמו להתרחקות בין חברים השייכים לקבוצות ולשכבות שונות. סביר להניח שהערכת המצב נגזרת מעמדות החברים.

סקר שיוך נכסים

בחודש מאי 2011 בדקנו את מידת התקדמות הקיבוצים בשיוך נכסים לחבריהם. כפי שראינו, מה שנקרא "הפרטה" בשיח הקיבוצי, היה למעשה שינוי באופן סיפוק הצרכים של החברים. המעבר ל"שכר דיפרנציאלי", הפריט בפועל את כוח העבודה של החברים. שיוך הנכסים הוא, למעשה, ההפרטה המשמעותית ביותר. נושא השיוך כולל שלושה תחומים: (א) שיוך דירות; (ב) שיוך נכסים יצרניים; (ג) שיוך פירות הנכסים. התחום השכיח ביותר הוא שיוך הדיור לחבר. הדבר נובע משילוב שתי סיבות עיקריות. ראשית, בעיצומו של המשבר היה חשש מהשתלטות הנושים על נכסי הקיבוץ וחיפשו דרכים להבטיח קורת גג לחברים. שנית, לצד האידיאולוגיה תומכת ההפרטה, חברים מבוגרים רבים הביעו רצון "להוריש משהו" לילדיהם.

קיבלנו תשובות מ-37 קיבוצים שיתופיים (24.8%), 9 קיבוצים במודל משולב (6.0%) ו-105 קיבוצים דיפרנציאליים (69.1%). הם מהווים מעט יותר ממחצית הקיבוצים, אך החלוקה בין המודלים השונים תואמת את התפלגות כלל הקיבוצים. הבדיקה נעשתה על-פי מודל ההתפרנסות של הקיבוצים.

לוח מס' 5 : התפלגות החלטות על שיוך דירות בקיבוצים לפי מודל התפרנסות (באחוזים)

	שיתופי	משולב	דיפרנציאל	במדגם
אין עיסוק בנושא	80.6	11.1	2.9	22.4
מתקיימים דיונים	13.9	11.1	12.7	12.9
התקבלה החלטה נגד	-	-	-	-
התקבלה החלטה בעד	5.6	-	9.8	8.2
קיים עיכוב פנימי	-	11.1	8.8	6.8
קיים עיכוב חיצוני	-	22.2	2.0	2.7
נמצא בביצוע	-	33.3	46.1	34.0
בוצע	-	11.1	17.6	12.9
סה"כ קיבוצים	100 (36)	100 (9)	100 (102)	100 (147)

במודל השיתופי לא ביצעו שיוך דירות ורק קיבוצים בודדים דנים בכך. במודל המשולב 44% מהקיבוצים כבר ביצעו שיוך דירות או נמצאים בתהליך. במודל הדיפרנציאלי שיעור המבצעים מגיע ל-64%.

לוח מס' 6: התפלגות החלטות על שיוך נכסים בקיבוצים לפי מודל התפרנסות (אחוזים)

	שיתופי	משולב	דיפרנציאל	במדגם
אין עיסוק בנושא	83.3	44.4	41.8	52.4
מתקיימים דיונים	11.1	22.2	20.4	18.2
התקבלה החלטה נגד	-	-	-	-
התקבלה החלטה בעד	2.8	11.1	6.1	5.6
קיים עיכוב פנימי	2.8	11.1	7.1	6.3
קיים עיכוב חיצוני	-	-	-	-
נמצא בביצוע	-	-	14.3	9.8
בוצע	-	11.1	10.2	7.7
סה"כ קיבוצים	100 (36)	100 (9)	100 (98)	100 (143)

בסך הכל לא נמצאו קיבוצים שיתופיים שביצעו שיוך נכסים או נמצאים בתהליך, קיבוץ משולב אחד עשה זאת ורבע מהקיבוצים הדיפרנציאליים.

לוח מס' 7 : התפלגות החלטות על שיוך פירות הנכסים בקיבוצים לפי מודל התפרנסות (באחוזים)

	שיתופי	משולב	דיפרנציאל	במדגם
אין עיסוק בנושא	75.7	37.5	35.1	45.8
מתקיימים דיונים	8.1	37.5	18.6	16.9
התקבלה החלטה נגד	-	-	-	-
התקבלה החלטה בעד	5.4	12.5	10.3	9.2
קיים עיכוב פנימי	-	-	4.1	2.8
קיים עיכוב חיצוני	-	-	-	-
נמצא בביצוע	2.7	-	12.4	9.2
בוצע	8.1	12.5	18.6	15.5
סה"כ קיבוצים	100 (37)	100 (8)	100 (96)	100 (141)

התמונה שונה לגבי פירות הנכסים. לא כל כך בגלל כמות הקיבוצים שביצעו את ההפרטה או דנים עליה, אלא בשל הצטרפות קיבוצים שיתופיים למהלך. יש מקום לציין שקיבוצים לא מעטים מעבירים לחברים חלק מהרווחים של הקיבוץ על בסיס תוצאות שנתיות (בונסים למיניהם), בלי לקבל החלטה גורפת על שיוך פירות הנכסים. בנושא השיוך יש לציין קיבוץ שביצע שינוי מרחיק לכת, מכולם, בצורת הבעלות על הנכסים, והפך למושב. בקצה ההפוך של הסולם, שני קיבוצים שיתופיים החליטו על "תקנון רדום" ועוד ארבעה קיבוצים דנים בכך. באופן כללי תקנון רדום הוא צורה של הגנה על שיתופיות הקיבוץ. מדובר בהחלטה תקנונית על שיוך הנכסים לפי זכויות החברים, שהביצוע הוא על תנאי. תאריך ההחלטה הופך ל-"יום הקובע" ברגע שירצו לשנות את התקנון. הדבר הופך את השינוי ללא כדאי עבור אוכלוסיות צעירות או חדשות יחסית (שמהוות הקבוצות העיקריות שתומכות בשינוי), שזכויותיהן תהינה פחותות מאלה של הותיקים.

בין השינויים שהתרחשו בעקבות המשבר הבחנו במספר "מודלים" של שינוי, הנבדלים על-פי מידת ההפרטה של המערכת: מודל "שיתופי", "מודל משולב", "מודל דיפרנציאלי" ושיוך נכסים.

למרות שהצגנו מספר "מודלים" – המקובלים בשיח הקיבוצי – יש לקחת בחשבון שקיימים הבדלים גדולים בין הקיבוצים. רמות ההפרטה בכל קיבוץ נגזרות מהפרופילים השונים שמכתיב הרכב האוכלוסייה, ערכיה והעדפותיה. לקיבוצים אפיונים דמוגרפיים שונים מבחינת הרקע של החברים, אופי הצטרפותם לקיבוץ וכד'. אלה משפיעים על תפיסתם את מהות הקיבוץ ועל ציפיותיהם ממנו. מדובר באיזון בין כוחות - אנשים וקבוצות - בעלי נטיות נוגדות או אינטרסים מתחרים. דמותו ומבנהו של הקיבוץ בזמן נתון נגזר מהעוצמה היחסית של הקבוצות המעדיפות יסוד מבני זה או אחר. אופי וקצב השינוי שמתבצע בכל קיבוץ וטיב הקהילה שנוצרת מושפע במידה רבה מהקונסטלציות השונות של סוג העדפות הפרטים וגודל הקבוצות השונות והתנהגותן. כל קיבוץ למעשה הגדיר, בתקנון או בהחלטות, את המודל שלו. החלטות אלה קובעות, בהתאם לאמון וליחסים הקיימים בין החברים (קרי ההון החברתי הקיים בקהילה), את עומק ההפרטה ואת מידת הצמצום בערבות ההדדית ותחומיה.

תשומת הלב מתמקדת לרוב בפערי המשכורות בין החברים, אבל לא פחות חשוב ואפילו משמעותי יותר, הוא צמצום הערבות ההדדית. מקובל היה לתאר את השיטה הקיבוצית בהיגד האידיאולוגי: "מכל אחד לפי יכולתו - לכל אחד על פי צרכיו", או בכותרת "ערבות הדדית מלאה". שיטת התגמולים בקיבוצים התאפיינה בהיעדרם המוחלט, כמעט, של תגמולים חומריים דיפרנציאליים וחלוקה בלתי אמצעית של הנאות, ללא קשר עם מיקומו של הפרט במערכת הייצור. אך המשמעות של ערבות הדדית מלאה הייתה מעבר לכך. באופן פרדוקסאלי התקבל שחבר קיבוץ קיבל מהקופה הכללית יותר, ככל שצרכיו מרובים (מספר ילדים, צרכים מיוחדים וכו'). יחד עם השכר הדיפרנציאלי חלו שינויים במידת הרווחה שהקיבוץ מבטיח לחבריו. במקום "הערבות ההדדית המלאה", שהייתה נהוגה, הקיבוצים השונים מתנהלים בין רמות שונות של "רשת ביטחון" שנעה בין עזרה הדדית נרחבת, לבין הבטחת הכנסה מינימלית למצבים של חוסר יכולת להתפרנס – בהתאם, כאמור, לאופיו של הקיבוץ.

מכיוון שהמעבר לשכר דיפרנציאלי מבטל את השוויון בתגמולי החברים ומצמצם את הערבות ההדדית, ברור שתוצאות השינוי משפיעות באופן שונה על כל חבר וכל משפחה. מהשינוי הזה יש מרוויחים ויש מפסידים. בחלק מהקיבוצים הפערים התרחבו ופרצו את הגדרות. השינויים "התגלגלו" בקצב מהיר ובעוצמה רבה (מדי) עבור חלק מהחברים, שלא היו מוכנים

(מבחינת השכלה, מקצוע, תור לשיכון וכד') ובלי ההגנות (פנסיה ומשאבים אחרים הנחוצים בסדר החדש). בשנים האחרונות, בדומה לאוכלוסיות אחרות, אנחנו מתוודעים, בדרכים שונות – בעיקר מהעיתונות הקיבוצית – לקיומן של מצוקות כלכליות ואחרות של חברי קיבוצים וקיומם של מאבקים המתנהלים בתנועה הקיבוצית סביב הנושא של "פנסיה הוגנת".

ניתוח תהליך ההפרטה המתרחש בקיבוץ, מורכב מאוד. כמו הארצות הקומוניסטיות, שעברו ממשטר מבוסס על "חלוקה מחדש" להסתמכות על מנגנון השוק, גם הקיבוצים נמצאים בתהליך של החלפת משטר. אך לצד קווי הדמיון הרבים הקיימים בין הקיבוץ לבין המשטרים הקומוניסטיים, קיימים גם הבדלים מהותיים: הרקע האידיאולוגי דומה אבל הוא מתקיים/מתמש במסגרת כלכלת שוק מפותחת; לעומת הארצות הקומוניסטיות, בהן הממשל כפה חיי קומונה, בקיבוץ הקולקטיביות היא חופשית ומרצון חבריו; לעומת בעלות המדינה על מרבית המשאבים בארצות הקומוניסטיות, הקיבוץ הינו יחידה מקומית, בעלת רכוש משותף ויכולת שליטה על כל משאביה. מבחינת הפרט, המשמעות של "ציבורי" במסגרת המדינה היא, "זה של אף אחד", ואילו בקיבוץ משמעות "הציבורי" היא, "זה של כולנו".

לתהליך ההפרטה במשטרים הפוסט-קומוניסטים במזרח אירופה יש שני היבטים או מרכיבים: (א) העברת נכסים כלכליים מבעלות המדינה לבעלות פרטית; (ב) דמוקרטיזציה או החלשת השלטון המרכזי מלווה בהגברת חופש האזרח. בקיבוץ התהליך הפוך: עם השינוי חלה הגברת הריכוזיות בניהול וניתן יותר חופש פעולה לבעלי התפקידים המרכזיים. תופעה זאת, יחד עם הובלת המעבר לשכר דיפרנציאלי על-ידי הנהלות הקיבוצים יוצרת הקבלה מסוימת להפעלת מנגנון השוק על-ידי המודל הסיני, בו השלטון הקומוניסטי יציב, אך משתמש במנגנון השוק להשגת מטרותיו.

המרכיב הכלכלי של ההפרטות הוא רק היבט אחד של תהליך עמוק ומורכב של צמצום המרחב הציבורי והגדלת המשקל של המרחב הפרטי. בקיבוץ, למעשה, מתקיים תהליך של הבנייה מחדש

(restructure) של המערכת, בו כל הסדר החברתי משתנה: אידיאולוגית, כלכלית, וחברתית. המודלים השונים משקפים שינויים בתחומים נבדלים:

(א) ה"הפרטה", בקיבוץ השיתופי, הייתה למעשה שינוי באופן הקצאת מוצרי צריכה, נתנה הרבה יותר חופש לפרט והגדילה את משקלן של המטרות האישיות (רמת חיים, מימוש עצמי וכד') על חשבון המטרות המשותפות (משימות לאומיות וחברתיות) מבלי לוותר על מהותו של הקיבוץ – יצירת חברה צודקת. זאת הפרטה בתוך הקיבוץ.

(ב) המעבר לשכר דיפרנציאלי היווה מהפכה אידיאולוגית, שפגע בערכי הליבה של הקיבוץ: שוויון ערך העבודה, אשר היה בסיס לשוויון ערך האדם, וערער את ביטחונם הכלכלי של חברים רבים. זאת הפרטת העבודה, למעשה תחילת ההפרטה של הקיבוץ.

(ג) שיוך הנכסים מפרק את המסגרת הקולקטיבית, ההופכת לשותפות של פרטים, הנשענת על רמות שונות של שיתוף פעולה.

לסיכום, תפיסת החברה משתנה: גוף מלוכד הופך לאוסף של פרטים וזהות המטרות והאינטרסים של החברים והקיבוץ אינם עוד מובנים מאליהם. היחסים בין החברים והיחס לקיבוץ משתנה ומבדיל בין "אנחנו" לבין "הם" (הממסד או החברים האחרים, תלוי בהקשר). יחד עם זאת, חשוב להדגיש שגם בקיבוץ המופרט ביותר מובטחת רווחה בסיסית לאוכלוסיות החלשות ומצבן טוב יותר ממצבן של אוכלוסיות דומות מחוץ לקיבוץ.

מקורות

- גל, ג'וני (1994): "הקיבוץ כמדינת רווחה קהילתית". מפנה, 6, 27-33.
- גץ, שלמה (2011): "התפתחות השינויים בקיבוץ". חיפה: אוניברסיטת חיפה - המכון לחקר הקיבוץ.
- דורון, אברהם (2003): "חמישים שנות עיצוב מדיניות ביטחון סוציאלי: מסע של משתתף". ביטחון סוציאלי, חוברת 56, 11-21.
- פוין, אברהם (1995): חקר השינויים בקיבוץ - הערות עיוניות. אוניברסיטת חיפה - המכון לחקר הקיבוץ.
- פוין, אברהם (1999): "המאבק על דמותו של הקיבוץ". מתוך: דמות הקיבוץ העתיד. אוניברסיטת חיפה - המכון לחקר הקיבוץ.
- פוין, אברהם (2002): מניהול עצמי לבירוקרטיה נבחרת - לאן נעלמה הדמוקרטיה הקיבוצית?. אוניברסיטת חיפה - המכון לחקר הקיבוץ.
- פוין, אברהם (2003): הקיבוץ הדיפרנציאלי בעיני חבריו. אוניברסיטת חיפה - המכון לחקר הקיבוץ.
- פלגי, מ. וקלינוב ר. (2006). רמת החיים בקיבוצים – השוואה למשפחות עירוניות. המכון למחקר כלכלי בישראל ע"ש מוריס פאלק, האוניברסיטה העברית, ירושלים..
- פלגי, מ. (2007). פערים כלכליים בחברה הקיבוצית בעידן ההפרטה. פנים 41 (108-100).
- פלגי, מ. וזמיר, ד. (עורכים) (2008): מחברת רווחה לחברת שוק: מצוקה כלכלית בקיבוץ. ירושלים: מכון ון ליר, המרכז לצדק חברתי.

- Abrahamson, P. (1999): "The welfare modeling business". Social Policy and Administration, 33, 4, 394-415.
- Baltowski, M. and T. Mickiewicz (2000): "Privatisation in Poland: ten years after". Post-Communist Economies, 12, 4, 425-443.
- Ben-Porat, A. (1992): "Class structure in Israel: From statehood to the 1980s". British Journal of Sociology, 43, 2, 225-237.
- Bian, Y., R. Breiger, D. Davis and J. Galaskiewicz (2005): "Occupation, class, and social networks in urban China". Social Forces, 83(4), 1443-1468.
- Birdsall, N. and J. Nellis (2003): "Winners and Losers: assessing the distributional impact of privatization". World Development, 31, 10, 1617-1633.
- Bonoli, G. (1997): "Classifying Welfare States: A two-dimension approach". Journal of Social Policy. Cambridge Univ. Press.
- Burns, T. R. (2001): "Revolution: a evolutionary perspective". International Sociology, 16(4), 531-555.
- Davis, Junior R. (1997): "Understanding the process of decollectivisation and agricultural privatisation in Transition Economies". Europe – Asia Studies, 49, 8, 1409-1432.
- Esping-Andersen, G. (1990): The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton: Princeton University Press.
- Feigenbaum, H.B. and J. R. Henig (1997): "Privatization and Political Theory". Journal of International Affairs, 50, 2, 338-355.
- Grzymala-Busse and Luong (2002): "Reconceptualizing the State: lessons from Post-communism". Politics & Society, 30, 4, 529-554.
- Horvat, B. (1991): "Social ownership". In Russell, R. and V. Rus (eds.), International Handbook of Participation in Organizations. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Kolderie, Ted (1986): "The two different concepts of privatization". Public Administration Review, 46, 4, 285-291.
- Kosonen, Pekka (1987): "From collectivity to individualism in the Welfare State?". Acta Sociologica, 30, 3-4, 281-293.
- Lane, Jan-Erik (1985): Public policy or markets? - The demarcation problem. In: Lane, Jan-Erik (ed.): State and Market - The politics of the Public and the Private. London: Sage Pub.

- Li, Lulu, Yang Xiao and Wang Fengyu (1991): "The structure of social stratification and the modernization process in contemporary China". International Sociology, 6(1), 25-36.
- Liping, Sun (2008): "Societal Transition". Modern China, 34,1, 88-113.
- Miller, J. B. and S. Tenev (2007): "On the role of government un transition: the experiences of China and Russia compared". Comparative Economic Studies, 49, 543-571.
- Nee, V. and R. Matthews (1996): "Market transition and societal transformation in reforming State Socialism". American Review of Sociology, 212, 401-35.
- Oberschall, Antony (2000): "Privatizing socialist farming in Hungary". Rationality and Society, 12, 1, 5-24.
- O'Relley, Z. Edward (2006): "Privatization and some economic and social consequences: higher incomes, greater inequalities". Science Direct, 43, 3, 497-502.
- Ostrom, E. (1990): Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. New York: Cambridge University Press.
- Palgi, M. and Reinharz, S. (eds.) (2001): The Kibbutz at One Hundred: A Century of Crises and Reinvention. N.Y.: Transaction Publishers.
- Pusic, V. (1986): "Economic Democracy and Civil Society". Economic and Industrial Democracy, 7, 275-295.
- Ramamurti, Ravi (2000): "A multilevel model of privatization in emerging economies". Academy of Management Review, 25, 3, 525-550.
- Russell, R. (1984): "Ussing ownership to control: Making workers owners in the contemporary United States:.". Politics and Society, 13, 253-294.
- Russell, R. (1985): Sharing Ownership in the Workplace. Albany: State University of New York press.
- Samson, Colin (1994): "The three faces of privatization". Sociology, 28, 1, 79-97.
- Saunders, P. and C. Harris (1990): "Privatization and the consumer". Sociology, 24, 1, 57-75.
- Stark, David (1992): "From system identity to organizational diversity: Analyzing social change in Eastern Europe". Contemporary Sociology, 21,3, 299-304.

- Starr, P. (1987): "The limits of privatization". In: Hanke, S. H. (eds.), Prospects for privatization, New York, 1987.
- Stein, B.A. (1976): Collective Ownership, Property Rights, and Control of the Corporation. Journal of Economic Issues, 10 (2), 298-313.
- Stryjan, Y. (1989): Impossible Organizations: Self-Management and Organizational Reproduction. New York: Greenwood Press.
- Szelenyi, Ivan (1995): "The rise of managerialism: The "new class" after the fall of communism". Budapest, Collegiums Budapest, Discussion Paper No. 16.
- Szelenyi, Ivan and Eric Kostello (1996): "The Market Transition debate: toward a synthesis?". American Journal of Sociology, 101, 4, 1082-96.
- Szelenyi, Ivan (2008): "A theory of transition", Modern China, 34, 1, 165-175.
- Varghese, J., N. Krogman, T. M. Beckley and S. Nadeau (2006): "Critical analysis of the relationship between local ownership and community resilience". Rural Sociology, 71, 3, 505-527.
- Walder, A. G. (1996): "Markets and Inequality in Transitional Economies". American Journal of Sociology, 101, 4, 1060-73.
- Walder, A. G. (2003): "Elite opportunity in Transitional Economies". American Sociological Review, 68, 6, 899-916.